

Німецька Ганза: погляд із ХХІ століття

Рецензія на монографію: Н.Г. Подаляк. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть. – К.: Темпора, 2009. – 360 с.

УДК 94 (100): 327

Вячеслав ЦІВАТИЙ,
перший проректор
Дипломатичної академії
України при МЗС, кандидат
історичних наук, доцент
кафедри дипломатичної
та консульської служби,
заслужений працівник
освіти України

Сергій ЛИМАН,
доктор історичних наук,
професор кафедри
музеєзнавства та
пам'яткознавства
Харківської державної
академії культури

Монографія професора Н.Г. Подаляк – оригінальна, сучасна й актуальна наукова розвідка, у якій проаналізовано торговельно-політичну та зовнішньополітичну, зокрема – дипломатичну, діяльність німецької Ганзи.

Наталія Гордіївна Подаляк – дослідник, якого немає потреби представляти. Навіть при тому, що сучасна наука категорично, але абсолютно точно наполягає: «медієвіст – порівняно рідкісна спеціалізація в Україні (і не лише в Україні)» (1)¹, ім'я Н.Г. Подаляк широко відоме як у наукових академічних колах завдяки її працям у галузі європейістики, германістики, урбаністики, біографістики, так і в сучасній середній та вищій школі.

Німецька Ганза – це один

із найцікавіших і найяскравіших феноменів європейського Середньовіччя, і не дивно, що вивчення її історії розпочалося ще з середини XIX ст., коли в Німеччині було створено Історичне ганзейське товариство (1870). У сучасному світі в умовах трансформації суспільства та глобалізаційного простору ХХІ ст. дедалі частіше з'являються наукові праці, автори яких вбачають у Ганзі певною мірою прообраз об'єднаної Європи, і тому інтерес до її діяльності з плином часу не згасає. У центрі уваги дослідниці – передумови й обставини виникнення об'єднання, механізм функціонування на різних етапах його існування, мінливий характер торгівлі, специфіка політичних методів, особли-

вості дипломатичної тактики, переговорного процесу та своєрідність соціальної історії Ганзи.

В українській історіографії, як і в історіографії країн СНД, ці питання не порушувалися, і монографія Н.Г. Подаляк є першою спробою висвітлити панораму торговельної діяльності та політичного життя Ганзи протягом усього періоду її існування – з XII по XVII століття. Чітке визначення концепції дослідження, проблемно-тематичний підхід дали можливість із нових позицій подивитися на важливу наукову та практичну проблему, яка належним чином не досліджувалася у вітчизняній і зарубіжній германістиці.

Марк Блок колись оптимістично написав: «Вивчення минулого розвивається, безперестанно перетворюється й удосконалюється» (2)². Але правомірним є запитання: чи в рівних умовах знаходяться дослідники, які вивчають історичні перипетії вітчизняного та зарубіжного середньовіччя? Варто погодитися з очевидним фактом: створити в сучасних умовах працю, присвячену зарубіжній, особливо вилученій із глибини століть, історії набагато складніше, ніж вітчизняній, більш близькій і за мовою, і за джерельними можливостями. Ще складніше буває показати те, на чому тра-

диційно та правомірно на-полягає медієвістика – виявити зв'язок минулого із сучасністю (3)³.

Про Ганзейське об'єднання багато писали та пишуть до цього часу, що цілком природно, адже найбільший торговельно-політичний союз середньовіччя можна порівняти хіба що з об'єднанням європейських держав XX–XXI століть. Уже понад 300 років як припинило своє існування Ганзейське об'єднання, але до сьогодні чимало колишніх ганзейців співвідносять себе з нащадками союзу та вважають його прообразом сучасної Європи, де спільні торговельні та політичні інтереси об'єднали мільйони громадян ЄС. Європа мала непогані шанси стати єдиною державою ще в добу Середньовіччя, маючи в основі такого союзу спільні економічні зацікавленості. Об'єднавчою силою інтеграційних процесів того часу виступала Велика Ганза – союз 77 купецьких міст, що контролювали європейську політику й торгівлю від Лондона до Новгороду.

Роком народження Великої німецької Ганзи – своєрідного прототипу Європейського економічного співтовариства XX ст. – вважається 1241 р., коли гільдії Любека та Гамбурга заключили договір про співпрацю. У ньому проголошувалися принципи,

співзвучні сенсові сучасного «спільного ринку», наприклад, безмитна торгівля. Ганзейський союз був чіткою системою політичних і торговельних відносин між процвітаючими містами.

Не менш важливе запитання – наскільки монографія є актуальною? Надамо слово самому автору: «Сьогодні чимало дослідників вважають практичну діяльність Ганзи однією з перших спроб економічного об'єднання Європи, а створену ганзейцями колосальну комерційну мережу на просторі від Лондона до Новгороду й від Бергена до Брюгге – одним з перших зразків глобалізації». Від себе додамо: Н.Г. Подаляк показала у своїй роботі як зліт, так і падіння Ганзи. Інакше кажучи, сучасним євроскептикам і єврооптимістам, ревним творцям глобалізації та її запеклим викривачам корисно знати всі описані автором монографії історичні уроки, що розвивалися за добре відомим нині сценарієм: комерційні інтереси – по-перше, суверенітет – по-друге. Ці історичні уроки надзвичайно важливі й у плані розвитку вітчизняної цивілізації. З них впливає постулат, який необхідно мати на увазі читачеві монографії: це не історія однієї торгівлі, а історія можливостей, які відкриває торгівля, а з нею – і політика, дипломатія, економіка, освіта, культура в міжнародних відносинах і цивілізаційних діалогах. Автор по-

казує не тільки джерела та внутрішній механізм, а й межі цих можливостей.

Така проблемно-тематична закінченість дослідження, витриманого в канонах строгої ганзейської хронології (XII–XVII ст.), вигідно вирізняє його з-поміж праць багатьох попередників. У цьому переконає й зміст дуже докладного першого розділу, присвяченого аналізу зарубіжної та вітчизняної історіографії.

Корпус використаних автором письмових джерел – дуже широкий і змістовний (хроніки, торгові та митні книги, списки вантажів і кораблів, статуты цехів і торгових об'єднань тощо). Так, Н.Г. Подаляк правомірно відзначала різні інформативні можливості джерел. Найбільш цінними серед ділових матеріалів автор вважала торгові книги, у той час як нормативний матеріал цехових статутів, на її думку, не є достатнім для з'ясу-

вання особливостей ремісничої системи та доповнюється даними інших пам'яток. Джерелознавча складова праці Н.Г. Подаляк, таким чином, є витриманою в тих славних традиціях, суть яких висловив А.Я. Гуревич: «Метод історика знаходить своє вираження й у доборі джерел, і в способі їхньої інтерпретації» (4)⁹.

Інтерпретація джерел автором монографії заслуговує дуже високої оцінки. Нас цілком переконали викладені в третьому розділі передумови утворення Ганзи. При цьому факт існування доганзейської торгівлі на Балтиці, зокрема в поморських слов'ян, добре відомий зі змісту середньовічних джерел (5)¹⁰. Професор Н.Г. Подаляк чітко відокремлювала перші (сезонні) купецькі гільдії XI ст. від довгострокових гільдій-ганз XII ст. і обґрунтовано розглядала в нерозривному зв'язку два історичних процеси – ні-

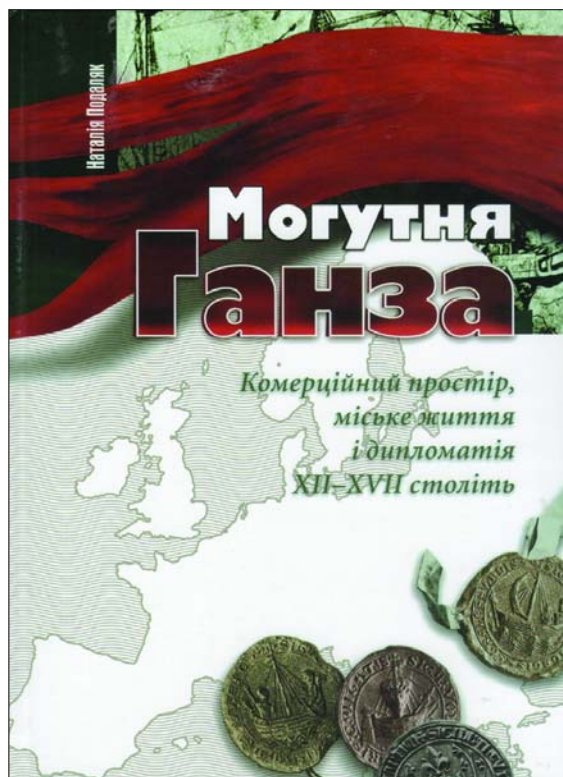
мецьку колонізацію слов'янського Помор'я, Прибалтики, земель прусів і формування Ганзи. За автором, до кінця XIII ст. в головних рисах сформувалася ганзейська торгова система, «суттю якої було і завжди залишалося посередництво».

Важлива складова праці Н.Г. Подаляк – чітко показаний різний правовий статус ганзейців у різних країнах. При цьому всередині Ганзи головну роль автор об-

ґрунтовано відводить Любеку та іншим вендським містам. Цей висновок ще раз довів правомірність історіографічної традиції, у тому числі у вітчизняній медієвістиці (6)¹⁴. Укажемо при цьому на розмаїтість описаних форм боротьби Ганзи за свої торгові інтереси, включаючи настільки ефективний спосіб, як торгова блокада. Не буде зайвим відзначити у зв'язку з цим, що навіть Томас Мор у своїй «Утопії», зображуючи ідеальне суспільство, підкреслював: «особливо люто» утопійці діють тоді, коли їхні купці піддаються утискам (7)¹⁵.

У дослідженні проведено чітку межу між поняттями «Ганза купецька» і «Ганза міст» як якісно різними стадіями існування об'єднання. Автор доводить, що на першому етапі виникали невеликі локальні спілки купців, які мали на меті забезпечення та захист своїх торгових привілеїв за кордоном. На другому – керівництво об'єднанням перейшло до міських патриціансько-олігархічних магистратів, а сама Ганза перетворилася на найвпливовішу економічну та політичну силу балтійсько-північноморського регіону. Цю трансформацію професор Н.Г. Подаляк сприймає як цілком закономірне явище, розглядаючи в тісному зв'язку з ним такі важливі урбаністичні проблеми, як структурна еволюція міської влади, характер і основні тенденції стратифікації міського населення.

Принципово новою є постановка питання щодо ролі й місця Ганзи в історії XII–XVII століть. Автор рішуче відходить від досить традиційної оцінки Ганзи як виключно торго-

вого об'єднання та вважає за необхідне сприймати її як складний торгово-політичний організм. Ганзейські політики віддали перевагу дипломатичним переговорам і вважали, що це найкращий спосіб вирішення проблем, набагато вигідніший, ніж війна. І були вони не стільки миролюбні, скільки навчені досвідом, знанням того, з яким ризиком пов'язана війна. Навіть для економічно могутньої Ганзи мобілізація необхідних для цього коштів і ресурсів супроводжувалась поглибленням проблем. Саме цим пояснюється те, що Ганза вдавалася до війни як засобу досягнення економічних і політичних цілей лише в крайніх випадках, коли не можна було досягти успіху шляхом переговорів, політичного й економічного тиску або коли сам супротивник переходив до воєнних дій. Але навіть тоді, коли справа доходила до війни, ганзейці продовжували дипломатичну боротьбу. При цьому вони турбувалися про те, щоб мати вигляд захисника законних справ, а супротивника показати (часто досить обґрунтовано) порушником миру та законів. З огляду на це, у монографії чимало місця відведено різним зовнішньополітичним аспектам ганзейської історії та численним війнам, діяльності ганзейської дипломатії, впливу політичних подій на стан торгівлі тощо. При цьому увагу дослідниці зосереджено головним чином на дискусійних і не вирішених у сучасній історіографії проблемах.

Правомірно підкреслює Н.Г. Подалаяк особливу роль у ганзейському зовнішньоекономічному курсі торго-

вої блокади як ефективного та надійного засобу не лише економічного, а й політичного тиску на держави – контрагенти. Не погоджується дослідниця і з існуючою точкою зору, що справжнім моментом заснування Ганзи слід вважати створення Кьольнської конфедерації. Вона зазначає, що то був дійсно «єдиний в історії Ганзи випадок, коли спільна мета тісно з'єднала таку велику кількість міст, причому не лише ганзейських», але сприймає конфедерацію як звичайний воєнний союз, оформлення якого не внесло жодних кардинальних змін «ні в структуру, ні в принципи діяльності Ганзи».

Цілком правильно зазначаючи, що за характером ганзейська торгівля завжди залишалася переважно транзитною й оптовою, професор Н.Г. Подалаяк разом з тим докладно простежує еволюцію її форм і методів, а також переміщення торгових шляхів і напрямків, і доводить, що відбувалося це під тиском конкурентів і змін у торговій кон'юктурі.

У монографії відбито всі ключові, зокрема міжнародні, події XII–XVII ст., що так чи інакше впливали на розвиток Ганзи. Принциповою новизною вирізняється й подана в книзі оцінка результатів знаменитого Штральзундського миру. Визнаючи той беззаперечний факт, що Штральзундська угода була важливим успіхом ганзейської дипломатії, автор вступає в полеміку з тими істориками, які стверджують, що згаданий мир відкрив добу надзвичайного процвітання та півторавікового панування Ганзи на Балтійському морі. Дійсно, «ук-

ладення Штральзундського миру створило виключно сприятливі умови для розвитку ганзейської торгівлі в останні десятиріччя XIV століття». Проте в цілому, як переконливо доводить професор Н.Г. Подалаяк, мир ознаменував поворотний момент в історії Ганзи, апогей її могутності, після чого вже на початку XV ст. з повною очевидністю виявилися перші ознаки ганзейської кризи.

Хоча монографію присвячено переважно розвитку торгівлі, важливе місце в ній відведено історії інтелектуального життя ганзейських міст. «Історія – наука про людину, не будемо забувати про це», – писав у свій час Л. Февр (8)¹⁸, і цей людський фактор яскраво відбито в рецензованому дослідженні. Думки, сподівання, потреби ганзейця, який протягом шістьох століть створював історію північноєвропейського регіону, дають змогу зрозуміти його внутрішній світ, шкалу загальнолюдських цінностей. Серед них – поряд зі спрагою наживи – і вічні питання віри. Тому Реформації в монографії присвячено окремий розділ. Через нього, як і через усе дослідження, проходить чудово виражена ще Е. Трьольчем так звана «категорія індивідуальної тотальності», у якій «укладена сильна напруга між загальним і особливим, між загальним духом окремого, суспільством та індивідом...» (9)²⁰.

Хто б не брався за вивчення настільки складної проблеми, як історія Ганзи, ключовим у такому дослідженні повинно стати з'ясування причин її ослаблення та загибелі. Професор Н.Г. Подалаяк демонструє

при вирішенні цього питання єдино правильний комплексний підхід. У цьому комплексі причин, що поставили крапку в історії найбільшого і найгрізнішого купецького об'єднання середньовічної Європи, враховано всі ключові тенденції розвитку як континенту в цілому, так і окремих країн, як-от внутрішні процеси всередині ганзейських міст. Автор відходить від настільки ж традиційної, наскільки й спрощеної формули – зводити занепад Ганзи до наслідків Великих географічних відкриттів. Крім цього важливого фактора, Н.Г. Подалаяк обґрунтовано наполягає на тому, що ослаблення Ганзи відбулося у зв'язку із заостренням внутрішньонімецьких соціально-політичних протиріч, міськими виступами, прагненням територіальних князів привласнити собі зернову торгівлю. Дестабілізація ситуації в ганзейських містах доповнювалася, на думку автора, позицією централізованих європейських держав, гострим суперництвом їхнього зміцнілого купецтва з Ганзою, ослабленням або повною втратою зовнішніх і внутрішньоганзейських зв'язків під час Тридцятирічної війни. Таким чином, автором ураховано всі політичні, дипломатичні, економічні, соціальні та правові аспекти, що призвели до падіння Ганзи.

Зміст існуючої джерельної бази навряд чи дасть змогу в найближчому майбутньому що-небудь істотно змінити в цих та інших висновках професора Н.Г. Подалаяк. Велике наукове значення цього, безумовно, знакового дослідження навряд чи можуть применшити певні мірку-

вання, які ми вважаємо за можливе висловити.

На нашу думку, провідна роль Ганзи серед інших союзів німецьких міст виглядала б ще більш чітко, якби саме в цьому контексті в монографії ширше застосовувався історико-порівняльний метод і компаративний аналіз. При цьому Н.Г. Подаляк усебічно враховувала, наприклад, «південнонімецький слід» і проникнення нюрнберзьких і аугсбурзьких купців на Північ у кризових явищах у Ганзі XV століття.

Зазначені міркування не знижують високого наукового рівня монографії Н.Г. Подаляк. Її поява свідчить про те, що вивчення історії зарубіжного середньовіччя в нашій країні адекватне найприскіпливішим вимогам європейстики, германістики, урбаністики, цивіліграфії. Додамо до цього прекрасну мову та доступну манеру викладення матеріалу. Усе це робить монографію професора Наталії Гордіївни Подаляк затребуваною не

Підписання Мюнстерського договору 15 травня 1648 року.
Г.Терборх. Друга половина XVII століття

тільки в наукових, а й у широких читацьких колах.

Монографія має прекрасне, вишукане поліграфічне оформлення, насичене вміло підібраним ко-

льоровим ілюстративним рядом. Гортаючи сторінки цієї праці, немов відкриваємо двері в той віддалений століттями світ, де чується дзвін клинків і червінців, де вітер рве вітрила та прапори, де ріже кілем морські простори зухвалий ганзейський когг...

Монографія є значним внеском у наукове розроблення проблем історичного досвіду дипломатії. Вона може бути використана для підготовки узагальнюючих чи спеціальних праць із всесвітньої історії, у процесі написання аналітично-довідкових і ретроспективних матеріалів, підручників, посібників з історії зарубіжних країн, економічної історії, зокрема, історії економічної дипломатії, історії зовнішньої політики та дипломатії.

У цілому монографія професора Н.Г. Подаляк є

своєчасним і корисним дослідженням і, безперечно, з цікавістю буде зустрінена вченими як нашої країни, так і зарубіжжя. Незаперечними здобутками дослідження є цікаві й оригінальні думки автора, що вдало поєднуються з науковою ґрунтовністю та полемічним характером праці.

Рецензована монографія, її загальна експертна оцінка свідчать про високий науковий рівень, практичну доцільність, методичну цінність, науковий зміст, високий технічний рівень виконання. Праця, написана яскравою, образною мовою, пробуджує творчу думку читача, розкриває уроки й таємниці історії. Її зацікавлено прочитають як науковці, так і пересічні поціновувачі політичної та дипломатичної історії.

1. Вілкул Т. Сучасна українська медієвістика: межі і можливості / Т. Вілкул // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології / Всеукраїнський науково-методологічний семінар. – К., 2005. – С. 52.

2. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – 2-е изд. / М. Блок; [пер. Е.М. Лысенко, прим. и ст. А.Я. Гуревича]. – М., 1986. – С. 35.

3. Мозильницкий Б.Г. Историческая наука и современность / Б.Г. Мозильницкий // Методологические и философские проблемы истории. – Новосибирск, 1983. – С. 82.

4. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А.Я. Гуревич. – М., 1990. – С. 203.

5. Див. дет.: Гельмольд. Славянская хроника / Гельмольд; [предисл., пер. и примеч. Л.В. Разумовской]. – М., 1963. – Т. 6. С. 46.

6. Фортинский Ф. Я. Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. / Ф.Я. Фортинский. – К., 1877. – С. 399; див. дет.: Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С.И. Лиман. – Х., 2009. – С. 243-245.

7. Мор Т. Утопия / Т. Мор; [пер. с латин. и коммент. А. И. Малеина; вступ. ст. В. П. Волгина]. – М.; Л., 1947. – С. 177.

8. Февр. Л. Бои за историю / Л. Февр; [пер. А. А. Бобовича и др.]. – М.: Наука, 1991. – С. 36.

9. Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Э. Трельч; [пер. с нем.]. – М., 1994. – С. 40.